

deze handelsuitgave niet in het Engels verscheen. Wellicht zullen de kwantitatieve gegevens die uit de VOC-bronnen gedistilleerd werden, nader aangevuld moeten worden. Het is mogelijk dat natrekken van de bronnen soms tot andere resultaten zal leiden. Hier ligt een zware en ondankbare taak. De conclusies van Talens volgen uit de gegevens zoals hij die verzamelde. De illustraties, onder meer uit *Begin ende Voortgangh* en uit Cornelis de Bruins *Reizen* zijn goed gekozen en de kaartjes zijn verhelderend. Helaas ontbreekt een index.

H. K. s'Jacob

H. Bots, éd., *Critique, savoir et érudition à la veille des lumières. Critical spirit, wisdom and erudition on the eve of the Enlightenment. Le dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle (1647-1706)* (Studies Pierre Bayle institute Nijmegen (SIB) XXVIII; Amsterdam, Maarssen: APA-Holland university press, 1998, x + 420 biz.. Euro 50,-, ISBN 90 302 1038 9).

In oktober 1996 organiseerde het Pierre Bayle instituut in Nijmegen een congres over de *Dictionnaire* van Bayle. Het ontstaan, de inhoud, de verspreiding en receptie van dit grootse Verlichtingproduct werden er vanuit diverse disciplines belicht. De bijdragen van dat congres zijn gebundeld in vier logisch geordende afdelingen, onder redactie van Bayle-kenner Hans Bots.

Het begint allemaal bij het concrete en kleine. Otto Lankhorst schrijft in zijn bijdrage over de typografie van de *Dictionnaire*. Bayle hechte aan het uiterlijk van dit monument van kennis (omvang 2.772 bladzijden) grote waarde. Hij geloofde in de conserverende werking van een boek dat de tand des tijds zou moeten kunnen doorstaan. Uitgever Reinier Leers uit Rotterdam — volgens Lankhorst een onderschatte grootheid in de Nederlandse drukgeschiedenis — werd met zorg door Bayle gekozen. De samenwerking leidt tot de uiterst verzorgde en succesvolle uitgave van de *Dictionnaire*. Na de eerste druk uit 1697 verschijnt in 1702 al een tweede bij Leers. Vanwege dit verkoopsucces azen ook andere drukkers op Bayles werk. Al snel verschijnen roofofdrukken van de *Dictionnaire*. Christiane Berkvens ging na dat er voor 1740 zo'n tien illegale edities werden uitgebracht; de intenties van de auteur (volledigheid, nauwkeurigheid, actualiteit) worden in die edities niet gerespecteerd. De opmaak van de negen officiële uitgaven die tot 1741 verschijnen (groot formaat, veel 'paratekst' (noten, bijschriften, kanttekeningen) bleek na verloop van tijd niet meer te bevredigen, constateert Pierre Réart. Een kleiner formaat en strakkere lay-out waren het resultaat van de restyling. Met zoveel exemplaren van de *Dictionnaire* op de markt — (ook in vertaling/bewerking, daarover de bijdrage van Dingel) — moet de invloed van Bayles ideeën groot geweest zijn. Rob van der Schoor vond bij onderzoek sporen van Bayles denkbeelden op verschillende terreinen, en in verschillende eeuwen. In de literaire kritieken blijft Bayles werk- en denkwijze tot ver in de negentiende eeuw als voorbeeldig gelden. Pitassi en Burger bespreken meer individuele reacties op de *Dictionnaire*. Van lezers die het werk tot bijbel verklaren tot abt Renaudot, die het boek het liefst verboden zag wegens theologische 'missers'. Stegeman schrijft over de betekenis van de contacten met Bayle voor de geleerde van middelmaat, in de persoon van Van Almeloveen.

Het tweede deel van de congresbundel behandelt de inhoud van de *Dictionnaire*. Wat stond er allemaal in, en, belangrijker misschien nog wel, wat niet? De bijdragen van Canziani, Leroy, Yardeni en Fontius geven een indruk van Bayles aandacht voor het koningshuis, filosofie en het Verre Oosten. Ook is er aandacht voor de zaken waar de *Dictionnaire* over zwijgt. Het werk geeft, op die manier bekeken, een aardige en ongewoon scherpe kenschets van die tijd.

De relatie tussen de *Dictionnaire* en de Republiek der letteren staat centraal in het derde deel van de bundel, ledere inwoner van die Republiek diende zijn kennis over een zo groot mogelijke groep geleerden te verspreiden, stelt Bots in zijn essay, en Bayle leverde met zijn lijvige encyclopedie een goede bijdrage aan dat ideaal. Bots behandelt in de volgende bijdrage Bayles houding ten opzichte van godsdienstfanaten. Argumenten *ad hominem* worden in de *Dictionnaire* niet geschuwd, en dat is wederom een reden om deze encyclopedie als een goede barometer van Bayles tijd te zien; eerder dan een zakelijke registratie van de feiten. Niet alleen zijn eigen mening gaf Bayle weer. De Vet gaat in op 'gastoptredens' in de *Dictionnaire* van Richard Simon. Een theoloog die Bayle via Leers in Rotterdam leerde kennen, en die hem op filologisch gebied bijstond in de godsdienstige lemma's.

De congresbundel wordt besloten met bijdragen over enkele specifieke lemma's in de *Dictionnaire*. De scheiding die Bayle voortdurend aanbracht tussen religie en filosofie — als kritisch, rationeel denker was dat zijn oplossing voor het weerstaan van de druk die de veranderingen van de Verlichting op het christelijke gedachtengoed uitoefende — komt in dit vierde deel van de bundel sterk naar voren. Alle bijdragen bij elkaar geven een ietwat versplinterd, maar niettemin scherp beeld van Bayles intenties en de manier waarop hij met de veranderingen van zijn tijd omging. Een iets langere inleiding zou de samenhang van de bundel, die in de eerste twee delen evident is, vergroot hebben.

Els Stronks

B.B. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families* (Dissertatie Groningen 1998, Hilversum: Verloren, 1998, 223 biz., ISBN 90 6500 586 5).

Het oogmerk van deze dissertatie wordt op de eerste bladzijde van het eerste hoofdstuk simpel omschreven als: 'The aim of this book is to shed light on child-rearing practices in three urban elite families from different cities over a period of four generations'. Van die eenvoud is deze dissertatie doortrokken en die constatering is positief bedoeld. De opbouw is helder. De auteur analyseert vier dimensies van opvoeding in de zeventiende en achttiende eeuw, te weten het fysiek grootbrengen van kinderen, het cognitieve leerproces, de affectieve houding tegenover kinderen en de morele educatie. Uit deze opsomming blijkt al dat de lezer van deze onderwerpen kennis neemt door de ogen van de ouders. Bovendien hoopt de schrijver meer te weten te komen over veranderingen die gedurende een periode van vier generaties hebben plaatsgevonden. Die generaties betreffen drie families: de familie De la Court uit Leiden, Van der Muelen uit Utrecht en Huijdecoper uit Amsterdam. Het zijn de familiepapieren die de bron van deze studie vormen.

Het boek is geschreven tegen de achtergrond van de discussie onder historici over opvoeding en gezin in het verleden. Dat debat is wel geschematiseerd onder de noemers van de orthodoxe en de revisionistische richting of pejoratiever de zwarte en de witte legende. De vertegenwoordigers van de eerste richting, zoals Ariès, Shorter en Stone, hebben een somber beeld geschetst van de positie van het kind in het verleden, een toestand van bijna-verwaarlozing en kilheid waaraan pas een einde kwam als gevolg van veranderingen van demografische, economische en sociale aard met een modern idee van kindheid en gezin als uitkomst. De revisionisten, waaronder Peeters, Pollock en Macfarlane hebben veel meerde nadruk gelegd op continuïteit en gewezen op de positieve benadering van kinderen in vroegere eeuwen, op de aandacht die